Türkçe'de (-samak,-semek) eki hakkında

Besim ATALAY

Türk gramerinin temel taşlarından birisi de (-samak, -semek) ekidir. Türkçemizde bulunan ve çeşitli kelimeler yapmıya yarıyan bu gibi eklerin iyice aranıp taranması gerektir. Bu eklerin asılları, anlamları ve kullanılış yerleri bilinmeden Türkçemizin grameri yapılamaz. Yapılsa da şimdiye kadar yapılmış olanlar gibi özsüz ve temelsiz olur.

Türk Dili seri: II, sayı: 3-4 te, gelecek zaman edatı olan (-cak, -cek) üzerine geniş bir araştırmamız çıkmıştı. Bu yazımız da (-samak, -semek) eki üzerinedir.

Türkçe ile uğraşanların birçokları, dilimizdeki eklerin türlü anlamlarını bilmeden ve herhangi bir ekle yapılmış olan birçok kelimelerin kullanılış yerlerini araştırmadan birtakım hükümler çıkarmakta ve birtakım yanlış sonuçlara varmaktadırlar; bir ekin ancak bir anlamını göz önüne alarak "bu ekin anlamı budur, başka değildir" demek, gülünç bir şeydir. Dil kaynakları iyice araştırılmadan verilen hükümlerin çürük olacağına şüphe yoktur.

★

Kalın âhenkli kelimelerde (-sa), ince âhenkli kelimelerde (-se) şeklinde olan bu ek, daha birçok ekler gibi boydak (müstakil) bir kelimeden gelmiştir. (Ekler-Kökler) adındaki kitabımızda dahi uzun boylu anlattığımıza göre, bugün başlı başına bir anlam göstermiyen fakat bir kelimeye yapıştıktan sonra kelimenin anlamında bir değişiklik, bir başkalık yapan ve yapıştığı kelime ile yepyeni bir varlık yaratan ekler önceden boy-

dak birer kelime imişler. Bugün birtakım eklerin asıllarını bulamıyorsak da birtakımlarının asıllarını — söz götürmez — bir halde meydana koyabiliyoruz. İşte (-sa, -se) eki de sonuncular gibi aslı nesli belli olanlardandır. D. L. T. sahibi, bu ekin aslının "saymak" anlamına olan "samak" fiilinden gelmiş olduğunu açıkça söylemektedir; Bk: Kilisli Basımı c. I, s. 236., Tercüme c. I, s. 281.

D. L. T. sahibi (-samak, -semek) ekinin aslını söyledikten sonra (er suwsadı) örneğini vermekte ve "bu gibi fiillerde işliyen o işi kendi arzuları içerisinde saymış, onu arzu etmiş" demektedir. Böylece (er suwsadı) örneğine "su onun arzusu cümlesinden sayıldı" karşılığını vermekte ve bunu "temenni" kelimesiyle anlatmaktadır. "Temenni" kelimesine (Kamus tercümesi), "arzu eylediği nesneyi muhayyelede tasarlamadır" anlamını vermekte; (Lisan-ül Arap sahibi de, "temenni" yi "özenilen işin meydana gelmesini arzu etmek" anlamına almaktadır.

Şu hale göre (-samak, -semek) ile yapılan fiillerde asıl olan anlam "arzu" dur. Hele (susamak) kelimesinde bu anlam pek belirgin bir halde görülüp durmaktadır. Daha açık bir söyleyişle söylemek gerekirse (susamak), "su arzu etmek, suya iştahlanmak" demektir.

(Garipsemek) kelimesine bakarak bu ekin yalnız "hissetmek" anlamına geldiğini iddia etmek Türkçeyi bilmemekten başka bir şey değildir. Bu ekin yalnız "hissetmek" anlamına geldiğini öne süren bir zat, kendi dâvasını tanıklamak için (susadım, su diledim çah-i zınahdânından) mısraını ortaya sürmüştü. Bu mısraı tanık olarak veren zat, (susadım) kelimesinde "hissetmek" anlamı olup olmadığına dikkat etmemiş. Halbuki burada "hissetmek" değil "arzu etmek ve iştahlanmak" anlamı vardır. Bir kimse suya iştahlandıktan sonra su ister, su arar, su diler, başka türlü olamaz; su arzusu duymadan hissetmek çocukça bir şeydir. Haydi, o zatın dediğini kabul edelim; ("susamak" da "hissetmek" anlamı vardır) diyelim. Şu halde anlam "su hissetmek" demek olmaz mı? Böyle bir anlam gülünç değil midir?

Konumuza gelelim. D. L. T. sahibi bu bahsı on, on bir örnekle tanıklıyarak bu şekil fiillerdeki "arzu,, anlamını belirtmek istemiştir. Bundan başka gene Tercüme c. I s. 20 (s harfi, bir işin işlenmesini dilemek için fiillere gelr; "suw içsedi"

gibi ki "su içmek arzu etti, su istedi" demektir) diyor (*).

Tercüme c. II. s. 55-56 da "arzu" anlamı dilendiği zaman (-sak, -sek) ekinin isimlere de geleceği bildirilmekte ve (ersek, tawarsak) kelimeleri örnek olarak gösterilmekte, anlamlarının da "mal seven adam, erkek istiyen kadın" olduğu söylenmektedir ki (ersek) kelimesi bu anlamda bugün bile Orta - Anadolu'da kullanılmaktadır.

D. L. T. nin üçüncü cildinde dahi (-samak, -semek) ile yapılmış birçok kelimeler vardır ki hemen hepsinde anlam "arzu, iştah" tır.

Bizim diyeleğimizde dahi kullanılan bu ekin değeri büyüktür: Hem isme, hem sıfata gelerek yeni fiil şekilleri yapar, hemen hepsinde "arzu, iştah" anlamı gösterir.

Eski Türkçede fiil köklerine dahi gelerek bu anlamda birçok fiiller yapmışsa da bugün bizim diyeleğimizde ancak birkaç fiil kökünde görülmektedir; (kanıksamak, aksamak-agsamak) bunlardandır. (Yüksemek) fiilinde olduğu gibi (aksamak) fiilinde "olmaklık", (tavsamak) fiilinde "tavı geçmek" anlamınadır.

İşin asıl acınacak olan tarafı, bu gibi kimselerin (kanıksamak) ile (kanıksımak) arasındaki ayrılığı sezmemiş olmalarıdır. Her ne kadar bugün Anadolu'da "ineğin boğa istemesi" anlamına gelen (bogasamak) kelimesi, (bogasımak) şeklinde dahi kullanılıyorsa da bu ufak bir ses değişiminden başka bir şey değildir. Anlama bir zarar gelmedikçe bu gibi değişimler dilde yapılmaktadır. Fakat anlamın değişebileceği yerlerde bu yapılmamaldır. Hiçbir zaman (ersemek) yerinde (ersimek), (tavsamak)yerinde (tavsımak), (susamak) yerinde (susımak) denilmemelidir ve denilemez. Bunun gibi (kanıksamak) yerinde de (kanıksımak) demek çok yanlıştır. Çünkü bu iki şeklin anlamları ayrı ayrıdır. Vefik Paşa ve bundan bol bol faydalanan Şemsettin Sami Bey, yukarıdaki iki şekil arasında bir ayırt görmemişler, iki kelimeyi birbirine karıştırmışlardır. Bu gbi tetkiksiz şeyler bu iki zatın eserlerinde hayli çoktur.

Çok dikkatli ve çok doğru gören Redhouse dahi Türkçeden İngilizceye olan değerli kitabında bu iki kelime arasındaki an-

(*) Tercümede görülen "istemek,, kelimesi "arzu etmek, iştahlanmak,, anlamınadır.

lam ayrımını göstermiş ve (kanıksamak) karşılığında "kana susamak" (kanıksımak) karşılığında "suya veya bir şeye doyar gibi olmak, kanar gibi olmak,, demiştir ki çok doğrudur.

(Mirat-i Kesteli) adındaki yazma lûgat kitabı da (buyruksımak) kelimesini "buyruk tutmamak, mâsiyet işlemek" anlamına almıştır.

Gene yazma (Çulluk Kapan) lûgati de bu kelimeye aynı anlamı vermiştir ki bu kitaplardan alınarak kelimenin işbu anlamı Tarama Dergisine dahi geçmiştir.

Ünlü Türk gramercisi J. Deny, (Türk Dilinin Grameri) adlı kitabının 534 üncü sayfasında bu ekten bahsederken "Idée de désir, d'appétence" demiştir; J. Deny'nin gösterdiği bu anlamlar çok yerinde ve çok doğrudur.

Nitekim (Kıstas-ül-beyan) sahibi, çok değerli olan kitabının 167 nci sayfasında şöyle demektedir: (Bu suretle dar-üssaltana-i seniyye sekenesinin "söylemek" makamında "söylemsik,, demeleri lâfzan ve manen kıyasa muhalif olur).

Büyük Türk lûgatinde rahmetli Kâzım, (kanıksatmak) karşılığında "şikâr kuvvetlerini kana alıştırmak,, demiş ve kanıksımak) tan hiç bahsetmemiştir.

Şimdi bu iki şeklin çözümlenmesine geçelim:

(Kanıksamak) ve (kanıksımak), iki bileşik fiildir. Birincisi, (kanıkmak) fiilinden gelmiştir. Gerek kullanışta gerek bütün lûgat kitaplarında (kanıkmak) kelimesi, "kana alışmak ve bir şeyi âdet edinmek" anlamlarındadır; kelimenin aslı (kan) dır. (Us) dan (usukmak), (dolu) dan (dolukmak), (yanmak) dan (yanıkmak) (1), (aç) dan (acıkmak) yapıldığı gibi (kan) dan da (kanıkmak) fiili yapılmıştır. Bu suretle yapılmış olan fiillerde dönüşlük (mutavaat) anlamı vardır. (2) Bu şekilde yapılmış olan fiile (-sa-) eki gelerek (kanıkmak) fiili meydana gelmiştir ki "kan dökmek istemek" anlamındadır. (Kanıksımak) fiiline gelince; bu kelimenin aslı, fiilden - yani (kanmak)

---

(1) Usukmak, "akıllanmak, susmak"; dolukmak, "göz yaşla dolmak, ağlıyacak hale gelmek"; yanıkmak, "şikâyet etmek" anlamlarındadır.

(2) (Türk dilinde Ekler-Kökler üzerine bir Deneme) adındaki eserimize bakınız.

fiilinden - gelmektedir; (yanık, yatık, sarık) gibi bu da kökü fiilden gelmiş olan bir sıfattır. Bu gibi sıfatları birer birer saymayı gerekli bulmadık; bunlar bütün lûgat kitaplarında "kanmış, aldatılmış,, anlamlarınadır.. İşte bu sıfattan "bozmak, yenmek" demek olan (sıymak) fiilinden başka bir şey olmıyan (-sımak) getirilerek ayrı bir şekil yapılmıştır.

Yukarıda saymış olduğum doğru gören kaynaklar, bu anlamı göstermektedirler. Türk dilini iyi bilmiyenlerin bu iki kelimeyi birbirine karıştırmaları senet olamaz; bu gibi çürük senetlere dayanarak hüküm çıkarmak ancak tembellerin ve bilgisizlerin işidir.

Nitekim D. L. T. sahibi de bu görüşümü tanıklamakta ve aşağı yukarı şöyle demektedir:

("-sa-" eki, "si" ye çevrilince fail kendisine nispet olunan şeyin tabiatını alır ve içersinde bulunduğu halden başka hale geçer). Örnek olarak da (sücik sufsıdı, üzüm açıgsıdı) cümlelerini getirmiş, bu cümlelere anlam verirken "şarap sulandı = suyu çoğaldı, üzüm ekşidi = ekşilik üzümün tadını bozdu" demiş, işi bu kadarla bırakmamış, buradaki (sıdı) kelimesinin "kırdı" anlamına geldiğini de ayrıca söylemiştir (1).

Eski kaynakları bir yana bırakıyorum. Bugün bile bu ekle yapılmış bir takım kelimeler kullanılmaktadır. Orta Anadoluda -hele dil zevki bozulmamış olan köylülerin dilinde- kullanılan bu ekle yapılmış birçok kelimeler vardır; bir kaçını örnek veriyorum: Bogasamak = inek boga istemek, ersemek = kadın koca istemek, öysemek = özlemek gibi.

(Seni görür, senser; beni görür, benser) şeklinde güzel bir de atalar sözü vardır. Her ne kadar bugün (sensemek, bensemek) diye iki fiil kalıbı yoksa da, bu fiillerden gelmiş olan atalar sözü hâlâ yaşamaktadır ki "seni görür, sana yaltaklanır; beni görür ,bana yaltaklanır" demektir.

Nitekim iyi bir halk ozanı bulunan Şemî de (öysemek) fiilini şu "öysedim ya rabbenâ canâna yol ver varayım" mısraında kullanmıştır.

---

(1) Bk: D. L. T. Kilisli Basımı c: 1, s: 237, Tercüme c; 1, s. 282.

"Görmek arzusu duymak" anlamına olan (görsemek) fiili de bugün kullanılmakta olan bir fiildir.

★

Artık bütün tanıklar karşısında (-samak, -semek) ekinin yalnız sıfatlara gelmeyip isimlere ve fiillere dahi geldiği; anlamında "duymak" dan başka "arzu etmek, istemek, olmak" gibi bir takım kavramların da bulunduğu; (-samak, -semek) eki ile (-sımak) eki arasında büyük kavram ayrılıkları olduğu meydana çıkmıştır.

Bu yazının yazılmasına sebep olan tenkidciye teşekkürler ederim. O olmasaydı, bu yazı belki daha çok sonraları çıkardı. Elim erdikçe bu gibi kısa araştırmalar üzerine çalışacağım. Bundan sonra sıra (ağla ey gözlerim, ağla; ne gelen var ne giden) mısraındaki (ne) ler üzerine gelecektir.